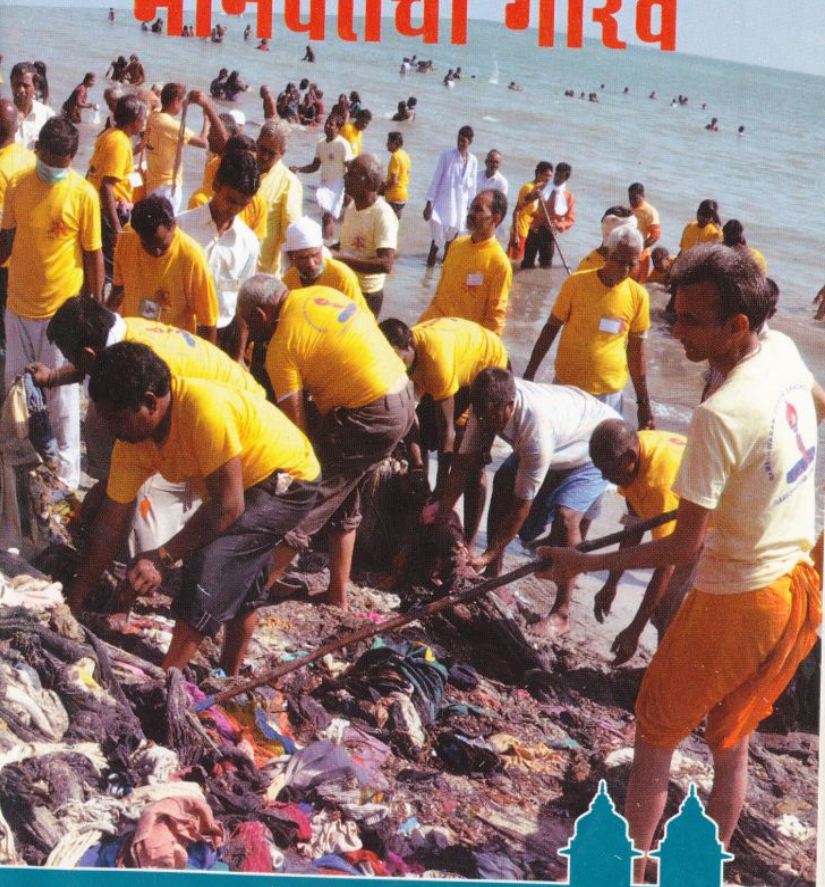

Marathi

स्वच्छता म्हणजेच मानवतेचा गौरव

-पं. श्रीराम शर्मा आचार्य

स्वच्छतेची जपणूक-मानवतेचा गौरव

लेखक

पंडित श्रीराम शर्मा आचार्य

स्वच्छतेची जपणूक - मानवतेचा गौरव

मनुष्याच्या प्रारंभिक गुणात स्वच्छतेला प्रथम गौरवास्पद स्थान आहे. इतर जीव सृष्टीत ही प्रवृत्ती कमी आढळते. एखाद्या अभिरुचिसंपन्न प्राण्याला शोभेल अशी आपल्या शरीराची व घराची स्वच्छता ते ठेवू शकत नाहीत. मनुष्याच्या अनेक वैशिष्ट्यातील एक म्हणजे तो घाणेरडेपणा वा मलिनतेचा तिरस्कार करतो आणि स्वच्छतेवर प्रेम करित असतो. स्वभावतःच त्याला साफ-सूफपणा आवडतो. या बाबतीत त्याला डोळे व नाक सतत सावध करित असतात. घाणेरडेपणा पाहून माणसाला उद्वेग वाटतो. त्याच्या चित्तात घृणा उत्पन्न होते. घाण वस्तूचे स्वरूपच केवळ घृणास्पद नसते, तर त्याचे दर्शनही नकोसे वाटते. ते स्थान त्वरित सोडण्याची इच्छा होते. घाणीचा स्पर्श केलेला वायूसुद्धा दुर्गंधित होतो. नाक तर त्वरित त्यास ओळखून घेते आणि त्या पदार्थापासून लवकर दूर जावेसे वाटते. याचा तात्पर्य असा की मानवाची प्रकृती घडणनच ईश्वराने अशी निर्माण केली आहे की त्यातून त्यास घाण दूर करण्याची व स्वच्छता अंगीकार करण्याची प्रेरणा लाभत राहावी.

या ईश्वर प्रदत्त गुणाचा आपण अधिकाधिक विकास व सदुपयोग केला पाहिजे. यातच मनुष्यपणाचा गौरव आणि प्रतिष्ठा आहे. घाण असह्य वाटावी, अशीच आमची प्रकृती वा स्वभाव व्हावा. स्वच्छता प्राप्तीसाठी कितीही कष्ट, परिश्रम करावे लागले तरी त्यात लाज वा संकोच वाटू नये. आम्हास असे उत्कटपणे वाटावे की स्वच्छतेसाठी कितीही त्रास सहन करावा लागला व पैसा खर्च झाला तरी तो कमीच

वाटावा. कारण असे की स्वच्छता केल्यानंतर आमच्या अंतरात्म्यास जे निर्मळ समाधान व जो निर्भेळ आनंद लाभतो, त्याच्या तुलनेत घाण साफ करताना झालेले कष्ट व त्रास अगदीच नगण्य ठरतात.

स्वच्छता आणि आरोग्याचा अन्योन्य संबंध

स्वच्छतेचा आरोग्याशी घनिष्ठ संबंध आहे. आरोग्य नाशाच्या अनेक कारणांपैकी प्रमुख कारण म्हणजे घाण. विविध रोगजंतूंची वाढ घाणीतूनच होते. जेथे केर-कचऱ्याचे ढिगारे पडून राहतात, विष्टा-मूत्र सडत असते, गटारींमध्ये चिखल साचून राहतो, गटारी तुंबून राहतात तेथे माशा, पिसवे, ढेकणे, चिलटे इत्यादी रोगजंतू निर्माण होतात. कीटक वाढतात. घाण न उपसता केवळ जंतुनाशक औषधी फवारे मारणे व्यर्थ होय. त्यांना एकदा मारले तरी काय होणार? त्यांची पुनः पुन्हा पैदास होतच राहणार. जितके मारावे तितके ते पुन्हा उत्पन्न होत राहतात. सांगण्याची आवश्यकता नाही की या माशा, मच्छर यासमान कीटकांपासूनच कॉलरा, मलेरिया, हगवण, पोटातील जंत, देवी, खरूज, रक्तविकार या सारखे संक्रामक रोगांचे जंतू निर्माण होत असतात. माशा तर कॉलरासारख्या संक्रामक रोगाच्या अग्रदूतच म्हणाव्यात. प्लेगाची लागण पसरविण्यात पिसवेच कारणीभूत असतात. ढेकूण केवळ रक्त पीत नाहीत, तर ते रक्ताला विषारी सुद्धा करीत असतात. या रोगजंतूमुळे पावलो-पावली जे दुःख-वेदना, अस्वस्थता व गैरसोयी सहन कराव्या लागतात, त्यांचे कष्ट तर वेगळेच !

घर आणि आजू-बाजूचा परिसर यात घाण असणे म्हणजे आरोग्यासाठी घातक संकट होय. घाण जेवढी तुंबून राहिल, तेवढी

ती भयंकरपणे वाढत जाते. आग जितकी जवळ येते तितकी घातक ठरते, तसेच घाणीबाबत समजावे. कपडे मळके-घाण असतील तर त्यांचा दुर्गंध व कुरूपता प्रत्येकास जाचक होईल. वस्त्र कितीही मौल्यवान असो, ते मळकट- घाण असेल, तर पाहणाऱ्याच्या लेखी त्याची किंमत कवडीमोलची ठरते. कारण की तो मळका कपडा मुका व निर्जीव असूनही आपल्या मालकाची पोटभर चुगली करीत असतो. तो जणू असेच सांगतो की, माझ्या घाणेरेड्या मालकाने माझे मौल्यवान रूप कवडीमोल करून ठेवले आहे.

मनुष्यत्वाचे मुख्य लक्षण : मनुष्यत्वाच्या प्रथम स्थानी असलेले लक्षण जी स्वच्छता तिच्या बाबत आपण फारच तत्परता दर्शविली पाहिजे. या बाबतीत जेवढी प्रगती साधेल त्याचा अर्थ होतो - पशुवृत्तीचा त्याग होत आहे. स्वच्छतेत मानवतेचा सन्मान व प्रतिष्ठा आहे. एखादा मनुष्य कितीही गरीब असो, गरिबीमुळे तो हलक्या दर्जाचे व कमी कपडे वापरत असो, त्याचे कपडे फाटके असो, तरीपण ते धुतलेले, स्वच्छ असतील, फाटलेला भाग शिवलेला असेल, बटने नीट लावलेली असतील, तर आर्थिक दृष्ट्या अभावग्रस्त दिसत असला तरी त्याने आपले व्यक्तिमत्त्व महान राखले आहे असे समजावे. तो इतरांच्या सहानुभूतीस पात्र होईल खरे, पण घृणेस पात्र ठरणार नाही.

शरीर, वस्त्र, घर, सामान या सर्व ठिकाणी बहुधा जो घाणेरेडेपणा आढळतो त्याचे कारण गरिबी नव्हे, तर त्या माणसाचे क्षुद्र व्यक्तिमत्त्वच

त्याचे एकमेव कारण ठरते. फुरसत न मिळणे, घरगडी नसणे, घरचे इतर लोक लक्ष देत नाहीत, अशा सबबी सांगता येतात, पण त्यात तथ्य नसते. तथ्य एकच की त्या व्यक्तीस स्वच्छतेचे मूल्य व महत्त्व अद्याप समजलेले नाही. स्वच्छतेच्या अभावी होणारी हानी कळलेली नाही. कळले असते तर बहाणेबाजीचा मार्ग न धरता आळस सोडून घाण दूर करण्यास प्रवृत्त झाला असता. त्यासाठी फार वेळ द्यावा लागत नाही. आवश्यकता आहे ती फक्त सावधपणाची.

शारीरिक आळसापेक्षा मानसिक आळस घाण पसरविण्यास जास्त जबाबदार ठरतो. मनात घाणीबाबत घृणा नसली तर ती बाहेर साचत गेली तरी काही खटकत नाही. मनात सावधपणा असेल आणि घाणीमुळे आपले व्यक्तिमत्त्व क्षुद्र होऊ द्यायचे नाही असा निश्चय असेल, तर अवश्यच दिसते की घाण कुठे आहे? ती कशी दूर करता येईल? एखाद्या गोष्टीपासून होणारा लाभ लक्षात येत नाही. तोपर्यंत आपण ती गोष्ट करण्यास तयार होत नसतो, हा मनुष्याचा सामान्य स्वभाव होय. खरी गोष्ट हीच आहे की आम्हाला घाणीने ओढवणारी हानी समजलेली नाही आणि स्वच्छतेचा लाभ पुरता उमजलेला नाही. जणू त्या घाणीशी आम्ही तडजोड करून घेतली असावी ही मनःस्थिती निर्माण झाली आहे.

डोळ्यांसमोर केर-कचरा व घाणीचे साम्राज्य दिसत असते, पण ते कुणास खटकत नाही. घरात गटार, संडास, मुतारी यात घाण सडते आहे पण ते पाहून ना खेद होत ना खंत. कपडे मळकट-घामट बनले पण त्यात काही अनुचित वाटत नाही. घरात सामान अस्ताव्यस्त पसरले आहे, त्यांना व्यवस्थित लावण्याची कुणास इच्छा होत नाही.

चालत आले तसेच चालू द्या. घराला जाळे लागले आहे. भिंतीवर धूळ साचली आहे, पण कुणाला लक्ष द्यावेसे वाटत नाही. घराच्या कानाकोपऱ्यात तुटक्या वस्तू, कपड्यांचे बोळे, रद्दी, बाटल्या, प्लॅस्टिक बॅगा पडून आहेत. त्यांचा काही उपयोग नाही. तरी त्या वस्तू बाहेर फेकण्याची इच्छा नाही.

आपला दृष्टिकोन जर सुविद्य व अभिरुचिसंपन्न असेल तर आपण आपल्या घराला रद्दीचे दुकान बनू देणार नाही. यास फार परिश्रम हवेत; फार समय वा पैसा हवा असेही नाही. फक्त सुरुचि व सौंदर्य दृष्टी हवी. कोणती वस्तू कुठे ठेवावी, कुठे नको याचे तारतम्य हवे. अशी दृष्टी असली तर आपण आपली झोपडी स्वर्गासमान बनवू शकतो, रद्दी-सामानाचे वा भंगारवाल्याचे दुकान नाही.

कोणाची दृष्टी किंवा लक्ष जात नाही, अशा जागीच चोर भोक पाडून चोरी करतात. झोपाळू व बेसावध लोकांच्याच घरात बहुधा चोऱ्या होत असतात. जे सावध असतात त्यांच्या घरी चोरांना वाव मिळत नसतो. घाणीसंबंधातही हेच तथ्य लागू पडते. आळशी व उदासीन माणसे घाण दूर करण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत. घाणीचे साम्राज्य वा अस्तव्यस्तपणा ज्यांना डोळ्यांना खपत नाही, तिथे घाण साचेलच कशी?

रक्तात पांढऱ्या पेशी बाहेरून येणाऱ्या रोगजंतूंना नष्ट करण्याचे कार्य करीत असतात. याबाबत त्या तत्पर व सावध असतात. ही क्रिया सुरू असेल तोवर शरीरात रोग प्रवेश करू शकत नाहीत. तथापि शरीरातील पांढऱ्या पेशी जेव्हा दुर्बल बनतात व रोग जंतूंची झुंज घेण्याची त्यांची शक्ती संपुष्टात येते, तेव्हा शरीरात रोगांचा जम

बसणे सुरू होते. घाण ही एक प्रकारची रोगजंतूची सेनाच होय. ती दूर करणे आमच्या स्वभावाचे अंग बनत नाही, तोपर्यंत असेच सुरू राहणार. अनिष्ट गोष्टींशी जोपर्यंत संघर्ष होत नाही, तोपर्यंत ते मागे हटण्यास तयार होत नसतात. शत्रू वा गुंड-पुंड यांना विरोध झाला नाही तर त्यांचे धाडस वाढतच जाते. म्हणून आत्मरक्षणार्थ संघर्ष करणे हे मनुष्याचे आवश्यक धर्म कर्तव्यच मानले गेले आहे. जो या धर्मकर्तव्याची अवहेलना करतो, त्यास जीवन जगणे सुद्धा कठीण होते. घाणीचा कलंक लागून आपला मानवी गौरव घालवायचा नसेल तर घाणीशी संघर्ष करण्यास तयार व्हा. मग ती घाण कुठेही असो ! ती दूर केल्याशिवाय चैन पडू नये. कुणी सहयोग-सहकार्य न दिले तर एकट्यानेच त्या कामात स्वतःला झोकून द्यावे. असे केले तर स्वच्छतेचा गर्व, गौरव व आनंद प्राप्त करून घेता येईल.

घाण दूर करण्यात उत्साह-तळमळ हवी

काही लोक घाणीविषयी घृणा दाखवितात; पण ती दूर करण्याच्या कामात स्वतः मात्र कुचराई करतात. घृणा वाटते, पण ती घालविण्यात कसलीही तत्परता नाही. चोर घरात घुसला आहे हे पाहूनही दूर उभे राहून गंमत पाहावी तसे हे आहे. घरात मांजरीने घाण केली आहे, उंदीर मरून पडला आहे किंवा अशीच काही घटना घडली आहे. तुम्ही ती घाण दूर करण्यास कचरत आहात. तर घाण दूर कशी व्हायची? घाणीचा तिरस्कार करणे तेव्हाच सार्थक ठरेल जेव्हा ती दूर करण्याचा प्रयत्न होतो. अशा माणसाबाबत कसे म्हणता येईल

की त्यास घाणीबद्दल तिरस्कार वाटतो? तो खरोखरच स्वच्छतेचा पुरस्कर्ता असेल तर त्याने त्या शत्रूचा नायनाट करण्यास तत्परता का दाखवू नये?

खरोखर असे घडले पाहिजे की एका क्षणाचाही विलंब न लावता कुठेही घाण दिसली की ती दूर करण्याचा उत्साह संचरावा. तरच स्वच्छ राहण्याचा आनंद लाभेल. कुठेही केर-कचरा दिसला की त्वरित झाडू घेऊन झाडायला लागावे, वस्तू अस्तव्यस्त दिसल्या की त्वरित त्या व्यवस्थित मांडायला लागा व असा ज्याचा स्वभाव बनला, त्याला स्वच्छताप्रेमी असल्याचा सन्मान शोभतो असे मानावे लागेल. घाण पाहून जो नाक मुरडतो, पण ती दूर करण्याच्या कामी अंगचोरपणा दाखवितो, घाणीस भितो व स्पर्श करू शकत नाही, अशा माणसास स्वच्छतेचा उपासक न म्हणता घाणीचा उपासक म्हणणेच शोभेल. स्वच्छता एक वरदान होय. ते त्यालाच मिळते जो घाणीशी संघर्ष करण्याचा उत्साह दाखवितो.

गांधीजींच्या साबरमती आश्रमाचा नियम असे की प्रत्येक आश्रम वासीने संडास साफ करावा. इतर ठिकाणची घाण सुद्धा स्वतः स्वच्छ करावी. हा नियम बनविण्यात त्यांचा हेतू असा होता की आश्रमवासी जनांमध्ये स्वतःच्या स्वच्छतेची अभिरुची वाढावी, मानवतेची प्रथम परीक्षा त्यांनी पास करावी. हे काम मेहतराकडून का करून घेऊ नये? यावर त्यांचे उत्तर असायचे- “त्यामुळे आपली घाण दूर करण्याबाबतची अभिरुची विकसित होऊ शकणार नाही आणि मग शौचालयातच नव्हे तर तुमच्या आपल्या कार्यालयात सुद्धा घाणीचे

साम्राज्य पसरले. म्हणून स्वच्छतेसाठी घाण दूर करण्याची तत्परता तुम्हास एक आध्यात्मिक व नैतिक साधनेच्या रूपातच दाखविली पाहिजे.”

घाणीतून रोगांचा प्रादुर्भाव होतो किंवा ती असह्य कुरूप दृश्य दर्शविते, एवढाच दोष नाही. एवढेच असते तर एकदाची ती सहन करता आली असती. या भौतिक हानीची उपेक्षा करता आली असती. तथापि याहून मोठी हानी होते ती म्हणजे घाणीमुळे आमचा स्वभाव दूषित, विकृत बनतो. घाण सहन करण्याचा स्वभाव बनला की त्याचे कोणतेच कार्य व्यवस्थित होत नसते. अव्यवस्था हा त्याचा अंगभूत दुर्गुण बनतो. तो जे काम हाती घेईल जे अपूर्ण, क्रमहीन, आंधळे-पांगळे, मोडके-तोडकेच होणार. आदिपासून अंतापर्यंत त्याचे एकही काम सुव्यवस्थित व प्रसन्नतादायक होणार नाही. अशा कामाचा परिणाम म्हणजे-अपयशच. आता एक काम हाती घेतले, ते पूर्ण करण्याआधीच दुसरे सुरू केले. ते पूर्ण होत नाही, तो तिसरीकडे वळले. म्हणतात ना- ‘एक ना धड, भाराभर चिंध्या.’ ही मानसिक अस्ताव्यस्तपणाच घाणीची उत्पन्न करतो. घरातले सामान असो, अंथरूण-कपडे-भांडी-पुस्तके असो; की अध्ययन वा उपार्जनाचे कार्य असो, सर्व स्थानी एकच स्वभाव प्रगट होत असतो.

घरात काय घडते? बाहेरून आला व कपडे उतरवू लागला. योग्य जागी ठेवण्याआधीच दुसऱ्या कामात लागला. कपडे व भांडी जिथल्या तिथे पडून राहिली. दुसरे काम सुरू केले. उन्हाळ्याच्या दिवसात बाहेरून आले की पंखा सुरू केला, पाणी पिऊन पेला एकीकडे पटकून दिला, कपडे उतरवून इकडे-तिकडे फेकून दिले

आणि दुसऱ्याच कामात लागले. यातूनच गैरव्यवस्था, बेशिस्त वाढते. मुले हेच तर सर्व करीत असतात ! ते प्रत्येक काम अपूर्ण सोडतात. हा बालस्वभाव ज्यांच्या अंगी असतो, ते कार्यालयात, किंवा दुकानात किंवा सामान्य-व्यवहारात अशीच अव्यवस्था निर्माण करीत असतात. त्यांचे प्रत्येक काम अर्धवट. अशा प्रकारे कामे जो करीत असतो, तो महत्त्वाच्या व श्रेष्ठ कार्यात यशस्वी तर होत नाहीच; पण लहान-सहान कामातही अपयशाचा धनी बनत असतो.

अपुरे काम, घाणीचे ढिगारे

एखादे काम सुरू केले की ते पूर्ण करूनच थांबावे, कोणतेही काम अपूर्ण सोडू नये, हा दृष्टिकोन म्हणजे स्वच्छतेचा पाया होय. निष्काळजीपणा सोडून देऊन ज्या माणसाने जबाबदारीच्या भावनेची आपणात जोपासना केली आहे, त्यास कोणतेही काम अपुरे, अर्धवट सोडून देणे आवडत नाही. इतरांसमोर आपल्या अजागळपणाचे, अडाणीपणाचे प्रदर्शन होणे त्यास कसे सहन होईल? एक काम हाती घेतले तर ते पूर्ण करूनच दुसऱ्या कामास प्रारंभ करण्याचा स्वभाव अंगी मुरला तर अस्ताव्यस्तपणा व त्यातून उद्भवणारी घाण निर्माण होणार नाही. एखादे काम फार अवाढव्य स्वरूपाचे असेल, आणि ते विभागशः पूर्ण करणेच शक्य असेल, किंवा अनपेक्षितपणे एखादे दुसरेच काम अंगावर आले असेल तर गोष्ट वेगळी. त्यासाठी तात्कालिक स्वरूपाचा फेरबदल करणे स्वाभाविक ठरते. पण हा अपवाद समजावा. आपण स्वतःला अशीच सवय लावून घ्यावी की हाती घेतलेले काम पूर्ण करूनच उठावे. कपडे, भांडी-कुंडी, पुस्तके, जोडे-चपला यांना

योग्य जागी ठेवूनच दुसऱ्या कामाकडे वळावे. असे केल्याने प्रत्येक वस्तू तिच्या ठरलेल्या जागी सापडेल व घरात कुठेही अस्ताव्यस्तपणा दिसणार नाही. एखादी वस्तू कुठे तरी अव्यवस्थितपणे पडलेली दिसताच ती त्वरित उचलून तिच्या नियोजित जागी ठेवण्याची सवय लावून घेतली तर चुका होणे थांबेल. प्रत्येक वस्तू त्वरित गरजेच्या वेळी हाती लागेल व गृहव्यवस्थेत अनावश्यक गोंधळ कमी होईल. एखादे काम एक तास उशीरा करून जी स्वच्छता नाराजीतून व फजीतीतून निर्माण होते ती टाळणे हा स्वभाव बनून जातो. प्रत्येक काम योग्य वेळेवर का करू नये? असे वाटू लागते. असा प्रश्न मनात वारंवार येऊ लागला तर स्वभावात आलेला दिरंगाईचा दोष कमी होत जातो. घरातील कुटुंबप्रमुखच जर स्वच्छताप्रेमी असेल, घाण दूर करण्यात उत्साही असेल तर घरातील सर्व सदस्यांना तेच वळण लागते. सर्वांवर तो संस्कार घडतो. याच्या उलट कुटुंबाचा कारभारीच आळशी, निष्काळजी व अजागळ असेल तर घरात हाच 'संसर्गजन्य' रोग सर्वांना ग्रासू शकतो. असे कुटुंब म्हणजे घाणीचे माहेरघरच बनून जाते.

स्वच्छता : सभ्यपणाचे अंग

ही तर अगदी साधी सरळ गोष्ट आहे की जोपर्यंत आमचे घर, अंगण, रस्ते घाण असतील, आमच्या सवयी घाणेरड्या असतील, तोपर्यंत आम्ही स्वतःला खऱ्या अर्थाने सभ्य व सुसंस्कृत म्हणू शकत नाही. आज दुदैवाने संपूर्ण भारत देश व भारतीय समाज घाणीचा आखाडा बनला आहे. ही गोष्ट ना आम्ही नाकारतो, ना तुम्ही नाकारू

शकता ! गावांच्या गल्ल्या घाण, सडका व त्यांचे किनारे घाण, लोकांचे सडासास जाणे व लघुशंकेस जाण्याचे प्रकार शिसारी आणणारे झाले आहेत. इतकेच काय, लोकांच्या आचार-विचारातही घाण साचली आहे. मनोवृत्ती दूषित आणि बाह्य वातावरणही दूषित ! असे असले तर आमचे धर्म व तत्त्वज्ञान कितीही गौरवास्पद आणि प्राचीन असो, आम्हास जगात कोणीही सन्मान देणार नाही. प्रतिष्ठित मानणार नाही. श्रेष्ठता व संस्कृतीचे प्रथम लक्षण आहे-स्वच्छता. आम्ही स्वच्छ राहूनच आगच्या आदर्श सिद्धांतांचे रक्षण करून त्यांचा मान वाढवू शकतो.

स्वच्छता प्रकृतीचा एक पायाभूत महत्त्वाचा गुण होय. स्वच्छता व पवित्रता हे धर्माचे मुख्य अंग मानले जातात. शिक्षण आणि संस्कृतीबरोबरच स्वच्छतेचा आरोग्याशी घनिष्ठ संबंध आहे. तथापि सध्याच्या काळात लोकांनी स्वच्छतेबाबत आपला दृष्टिकोन फारच संकुचित केला आहे. शरीराची, कपड्यांची व घरातील खोल्यांची स्वच्छता व शोभनीयता याकडे तर पूर्ण लक्ष दिले जाते; तथापि मनुष्याच्या वैयक्तिक व सामूहिक जीवनातही स्वच्छतेचा किती गाढ संबंध आहे, हे सुद्धा आम्ही लक्षात घेतले पाहिजे. स्वच्छतेचे सामाजिक, आर्थिक व नैतिक दृष्ट्या मूल्य केवढे, याचा विचार करणे आवश्यक ठरते. आध्यात्मिक जीवनाचे स्वच्छता हे मुख्य मूल्य तर मानले गेले, पण ते एका मर्यादित क्षेत्रातच बंदिस्त करून भागू शकत नाही. समाजाच्या सर्वांगीण कल्याणाच्या दृष्टिकोनातून स्वच्छतेच्या पायाभूत तथ्यापर्यंत आम्हास जावे लागेल. घाण का होते? याचे कारण आम्हास समजून घ्यावे लागेल आणि मगच तिचे निर्मूलन

करणे शक्य होईल.

शहरात घरांची जी कुंपणे असतात, गटारी असतात, तेथे सर्व प्रकारचे केर-कचऱ्याचे ढिगारे आढळतात. लहान मुले रस्त्याच्या कडेला शी-सू करतात, संडासांनी गटारी तुंबतात, कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यात उष्टे-अन्न, मेलेले उंदीर, थुंकी, मुलांची विष्टा, फुटक्या-तुटक्या बाटल्या, डबे, घागरीचे तुकडे, दातवणाच्या काड्या, केळ्याची सालपटे, भाज्यांची देठे अशा कित्येक प्रकारच्या टाकाऊ व घाण वस्तूंचा बाजार भरलेला आढळतो.

खेडेगावची माणसे उघड्यावर, शेतात, बांधावर, गल्लीच्या काठावर, गावातल्या भंग पावलेल्या घराजवळ संडासास बसतात. अनेक गावात तर नाक बंद करूनच प्रवेश करावा लागतो. उघड्यावर केलेल्या संडासामुळे हवेत दुर्गंध पसरतो, त्यातून आजार उद्भवतात. विष्टेवर माशा घोंघावतात, आणि त्याच माशा माणसांच्या शरीरावर, अन्न-पाण्यावर बसतात. लोक तेच भोजन घेतात. माशांनी त्यावर टाकलेली घाण अन्नातून पोटात जाते आणि त्यातून रोगांचा फैलाव होतो.

एखाद्या रेल्वे स्टेशनवर जाऊन फिरून या. प्लॅट फॉर्मवर थोडा वेळ थांबून गाडी निघून जाते. तेव्हा तिथे काय दिसते? रेल्वेच्या रुळांमध्ये विष्टा-मूत्राची घाण, प्लॅट फॉर्मवर मातीचे पेल्यांचे तुकडे, विडी-सिगारेटची जळकी थोटके, पानांची पिचकारी, फळांच्या साली, हे सर्व पदार्थ यात्रेकरू सोडून जात असतात. आपण तर निघून गेले, आणि तिथे राहणाऱ्यांसाठी रोग, आजार व मरणाचे औषध सोडून गेले. सांगा पाहू ही कोणती सभ्यता आहे?

घाण इथे - तिथे - सर्वत्र!

सिनेमा गृहात प्रेक्षक मोठ्या संख्येने जातात. इंटरव्हल समयी आतून प्रेक्षकांची गर्दी बाहेर पडते आणि टोळधाडी सारखी सिनेमा इमारतीच्या आजूबाजूस पांगते. मुताऱ्या असूनही लोक उघड्यावर, भिंतीवर लघुशंका करताना दिसतात.

शहरात लोक वर स्टॉलवर, हॉटेलात बसून भोजन करतात आणि खाली असलेल्या नाले-गटारीतून विष्टा-मूत्र वाहत असते. तीच नाली वा गटार दुकानदारांची मुतारी बनते. उरलेले उष्टे अन्नपदार्थ, भांड्यांचे सांडपाणी, तिथेच सोडतात. एकूण काय तर, भोजनालयाच्या खाली एक पुरे-पूर भरलेले दुर्गंधालय तयार होते. या दोहोंचा समन्वय संबंध माशा जोडून देत असतात. आणि तिथे रोगजंतूंची आयात-निर्यात सुरू होते.

अशीच घाण प्रत्येक नगरात, महानगरात व खेडेगावातही थोड्याफार फरकाने दृष्टीस पडते आणि त्यातूनच दरवर्षी कॉलरा, मलेरिया, प्लेग, क्षय आणि अनेक प्रकारचे स्त्रियांचे व बालकांचे रोग पसरतात. तथापि या सामूहिक कलंकाबाबत लोक पुरेसे जागृत नसतात आणि व्यक्तिगत कर्तव्यपालनास ते तयार नसतात.

मल-मूत्राची स्वच्छता हा इतका उघडा नागडा व सहज समजण्यासारखा स्थूल विषय आहे की त्यात कुणाच्या सुशिक्षित-अशिक्षित असण्याचा प्रश्नच येत नाही. कुत्रा जेथे बसतो ती जागा तो आधी पंजाने खरडून स्वच्छ करतो. मांजर एखाद्या धुळीच्या जागी विष्टा करते व त्यावर माती झाकते. जंगली रानमांजर आपल्या राहण्याच्या जागेपासून दूर अंतरावर जाऊन विष्टा करत. मधमाशा

दिवसांतून दोन वेळा सामूहिकपणे छत सोडून बराच वेळ बाहेर भ्रमण करतात व बाहेरच विष्टा आटोपून घेतात. घाणीबाबत हे लहान-सहान जीव इतके सावध व जागृत आढळतात, तर माणसाने स्वच्छतेची व्यवस्था करण्याबाबत काळजी का घेऊ नये? तथापि याबाबतचे तथ्य हेच की त्यास या घाणीबाबत चीड वाटत नाही. घाण त्याच्या स्वभावाशी इतकी समरस बनली आहे की तिची जाणीव तो विसरला आहे. मग ती दूर करण्याची इच्छा त्यास कशी व्हावी?

घाणीचा दुर्गंध काही लोकांना खटकत नसला तरी समाजात इतरही लोक राहतात. त्यांना स्वच्छता आवडते. स्वच्छतेचे महत्त्व सामाजिक दृष्ट्या सुद्धा लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. समाज जीवनात स्वच्छतेला महत्त्वाचे स्थान आहे. त्याशिवाय सुसंस्कृत समाज टिकू शकणार नाही. म्हणून व्यक्तिगत जीवनात इतर सामाजिक नियमांना, संकेतांना आपण जसे स्थान देतो, तसेच मल-मूत्राच्या स्वच्छतेला सुद्धा सामाजिक जीवनाचे अनिवार्य अंगभूत कर्तव्य मानून त्यानुसार आचरण केले पाहिजे.

स्वच्छता : सांस्कृतिक सद्गुण

मानवी जीवन आणि मानवी सभ्यता यांचा स्वच्छता एक अविभाज्य गुण होय. केवळ हिंदू धर्मातच नव्हे, तर प्रत्येक धर्मात स्वच्छता गुणाचा निर्देश करणारी वर्णने आढळतात. इंग्रजीत एक म्हण प्रचलित आहे - “सज्जनपणानंतर स्वच्छतेचेच जीवनात स्थान आहे.” रस्किनने शिक्षणाची व्याख्या करताना म्हटले आहे, “हवा, पाणी आणि मातीचा योग्य पद्धतीने उपयोग करणे म्हणजेच शिक्षण.”

मोहोजोदडो येथील पुराण वस्तू संशोधनातून कळते की इ.स. पूर्वी २००० वर्षांपूर्वी सुद्धा स्वच्छतेसाठी गटारी असत. क्लोसास आणि ट्राय युद्धातील पराभवापूर्वीच इजिप्तच्या प्राचीन शहरात सुद्धा नाल्यांचा उपयोग केला जाई. हिंदू धर्मात शुचितेस प्रमुख स्थानच दिले गेले आहे. तथापि आता मात्र आमच्या सामूहिक जीवनात घाणीचे पूर्ण साम्राज्य पसरले आहे. जीवनाच्या प्रारंभापासून ते अंतापर्यंत स्वच्छतेचे महत्त्व असते. म्हणून त्याचे पायाभूत शिक्षण सुद्धा सर्वांना मिळाले पाहिजे. आरोग्यासाठी तर स्वच्छता फार आवश्यक ठरते. मोठे रोग, ताप, खरूज व लहान-सहान रोगांचे मूळ कारण अस्वच्छताच असते. ती दूर करूनच आम्हाला आरोग्याचे रक्षण करता येईल.

आम्हाला आमच्या संस्कृतीचे व सभ्यतेच्या श्रेष्ठत्वाचे रक्षण करायचे असेल तर आम्ही स्वच्छतेकडे लक्ष दिलेच पाहिजे. आरोग्यासाठीही त्याची गरज आहे. सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी सुद्धा ती अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणून तिचे व्यावहारिक जतन सुद्धा फार महत्त्वाचे ठरते.

घाण म्हणजे रोगांचे माहेरघर

उघड्या जागांवर किंवा गटारींमध्ये, त्याच्या आसपासच्या केरकचऱ्यांच्या ढिगाऱ्यात आणि संडासावर दृष्टी टाकली, सूक्ष्मदर्शक यंत्रातून पाहिले तर तेथे सर्पांच्या पिल्लांसमान लहान आकाराचा सरपटणारा जीव प्रत्येकाला दिसेल. त्याचा रंग गांडुळासमान काहीसा मळकट, किंचितसा लालसर असतो. सामान्यपणे हा जीव संडासाच्या

घाणीत जन्मतो. तथापि लोक-त्याकडे पाहण्याचे टाळत असल्याने लोकांना तो दिसत नाही व त्याचे वाईट परिणाम लक्षात येत नाहीत.

हा सोंडेच्या आकाराचा जीव नर-मादी अशा दोन्ही रूपात आढळतो. नराला प्रसूतीचे कष्ट नसल्याने तो आकाराने खूप लहान असतो. डॉक्टरांचे अनुमान आहे की प्रत्येक आसन्नप्रसव गर्भवतीच्या गर्भात या जातीचे जवळजवळ पावणेतीन कोटी जीव असतात. यावरून ते किती लहान व सूक्ष्म असतील याची कल्पना करता येईल.

मल-मूत्राचे अर्थशास्त्रीय महत्त्व, त्याचा सदुपयोग

सध्याच्या काळात विकसित देशात मल-मूत्राच्या खताचा खूप उपयोग केला जातो. सामान्यतः एक पीक घेतल्यावर जमिनीचे नाइट्रोजन तत्त्व कमी होते. फास्फोरिक अॅसिड व पोटॅश यांच्या व्हासाने सुद्धा जमिनीचा सुपीकपणा कमी होत असतो. ही तिन्ही तत्त्वे मानवी मलमूत्रातून मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होतात. जपानच्या कृषी केंद्राच्या प्रसारित आकडेवारीने दाखवून दिले आहे की प्रत्येक व्यक्ती दर वर्षी १२० पौंड मल व ७०० पौंड मूत्र देत असते. या मलात नाइट्रोजन, फास्फोरिक अॅसिड आणि पोटॅश यांचे प्रमाण अनुक्रमे १२० पौंड व ४१ पौंड असते. नैसर्गिक साधनांतून लाभणाऱ्या तत्त्वांचा हे एक दशांश असतात. यावरून स्पष्ट होते की, माणसाच्या मल-मूत्रापासून शेतीसाठी खत म्हणून किती मोठी गरजेची पूर्तता होत असते.

विष्ठा एक उत्तम खत

भारतात शेतीसाठी खताचा मुख्य स्रोत गुरे-ढोरे होत. प्राण्यांच्या शेणाचा सुद्धा ५० टक्के भाग इंधनाच्या रूपात जाळला जातो. मूत्राचा संचय करण्याची दृष्टी व योजना नसल्यामुळे ते सुद्धा व्यर्थ नष्ट होते. देशाची लोकसंख्या वाढत जाईल. यंत्राचा उपयोग वाढत जाईल. त्याचा प्राण्यांच्या संख्येवर निश्चित परिणाम होईल. त्यांची संख्या हळूहळू कमी होत जाईल. त्यातून शेतीसाठी आवश्यक खताची समस्या निर्माण होईल. याचा आतापासूनच विचार केला पाहिजे. अन्यथा खताची समस्या उग्र होऊ शकते.

पाश्चात्य देशात - इंग्लंड, नॉर्वे, स्वीडन याही देशात मानवी मल-मूत्राचा खतासाठी उपयोग करून घेण्याचे यशस्वी प्रयोग झाले आहेत. १९४४ मध्ये डॉ. रिचर्डसन हे ६ वर्षे चीनमध्ये जाऊन राहिले व त्यांनी शेतीबाबत संशोधन केले. ते भारतात आले असता एका व्याख्यानात त्यांनी सांगितले की “चीनने आपल्या जमिनीचा कस वा सुपीकपणा वाढविला आहे. त्यात प्राण्यांच्या शेणाचा फारसा उपयोग न करता मानवाच्या मलाचा उपयोग करून घेतला आहे. त्यांनी तसे केले नसते, तर आपल्या प्रचंड लोकसंख्येला ते अन्न पुरवू शकले नसते आणि त्यांच्यावर उपासमारीची पाळी आली असती.” “चाळीसच्या दशकाचे शेतकरी” या पुस्तकाचे लेखक मिस्टर किंग यांनी सुद्धा चीन, कोरिया, जपान यांनी मानवी मल-मूत्राचा खतासाठी उपायोग करून शेतीचे उत्पादन वाढविल्याचे वर्णन केले आहे. मिस्टर किंग हे स्वकालीन समाजात जागतिक कीर्तीचे शेती तज्ञ मानले जात असत.

याचा नाश करू नका

भारतात शेणखत देणाऱ्या जनावरांपेक्षा माणसाची संख्या दुप्पट मानली जाते. त्यामुळे येथे मानवी मल-मूत्राचा खतासमान उपयोग केला तर त्यामुळे खत आणि अन्नधान्य वाढ असा दुहेरी लाभ होऊ शकतो. याकडे १९३५ या वर्षी बोएलाकर आणि लेधर नावाच्या दोन भारतीय कृषी तज्ञांनी सुद्धा शासनाचे लक्ष वेधले होते. त्यांचे प्रतिपादन होते की अन्नधान्याच्या पिकांसाठी जमिनीस जेवढ्या खताची गरज असते त्याचा अर्धा भाग मानवी मल-मूत्राद्वारे सहजगत्या पूर्ण होऊ शकतो.

त्यांनी असेही सिद्ध केले होते की मानवी मल-मूत्राच्या खताचा उपयोग केला तर वर्षभरात प्रतिव्यक्ती ६०० रुपयांचे अधिक पीक घेता येईल. एका गावाची सर्व सामान्य लोकसंख्या ५०० मानली तर प्रत्येक गावात ३ लक्ष रुपये किंमतीचे जास्त धान्य पिकविता येईल. भारतातील खेडे गावांची एकूण संख्या ५,६७,१६९ आहे. या हिशोबाने जादा उत्पादनाची किंमत काढली तर ती १ अब्ज, ७० कोटी १५ लाख सात हजार रुपये इतकी येते. इतके जास्तीचे उत्पन्न आमच्या मोठ्यात मोठ्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्याची समस्या सुद्धा सोडवू शकते.

आमच्या अडचणी

सूरगावात (वर्धा) अशा प्रकारचा प्रयोग झाला आहे. पहिल्या वर्षी एका शेतात कोणतेच खत न टाकता धान्य पेरण्यात आले. दुसऱ्या वर्षी मानवी मल-मूत्राच्या खताचा वापर करण्यात आला.

दोन्ही वर्षांच्या उत्पन्नाची तुलना करता मल-मूत्राच्या खतामुळे उत्पन्न दीडपटींनी वाढलेले आढळले. हे प्रमाण शेणखताच्या उत्पादनापेक्षा कोणत्याच प्रकारे कमी नव्हते. यावरून मल-मूत्राच्या खताचे महत्त्व कळते.

आमच्या समाजात याबाबत समस्या अशी आहे की मल-मूत्राचे खत शेतीसाठी वापरणे धार्मिक दृष्ट्या अनुचित मानले जाते. पण असे मानले तर गावांमध्ये लोक बहुधा शेतातच शौचास बसतात, तसे करायला नको होते. खरोखर ज्याला आम्ही मैला म्हणतो तो उघड्या मैदानात तसाच पडू दिला तर त्याचा दुर्गंध तर आसपास पसरतोच; शिवाय त्याची बहुमोल उपजाऊ शक्ती कमी होते. त्यास जमिनीखाली झाकून ठेवले तर तो काही काळातच मातीशी एकरूप होतो. व अशी प्रथा खेड्यांतून सुरू केली तर तो मैला नैसर्गिक प्रक्रियेने उत्तम खतात बदलून जातो. मैला निसर्गक्रमाने जमिनीचेच अंग बनून तिच्यात एकरूप होतो, तर यात धार्मिक दृष्ट्या वाईट काय मानावे? हे समजू शकत नाही.

लोकांची अशीही समजूत आहे की या मैलाच्या खताचा अन्नधान्यावर दूषित प्रभाव पडतो. चीनमध्ये सुद्धा काही काळ ही समजूत होती की मैलाच्या खतामुळे अन्नधान्यातून रोगराई पसरते. या मैलाखताचा विशिष्ट प्रयोगाने उपयोग केला तर हे टाळता येईल. मैला पूर्ण गळून गेल्यावर त्याच्यातील दोष नाश पावतो. मग तो खत म्हणून उपयोगात आला तर वरील हानीची मुळीच शक्यता राहणार नाही. म. गांधींच्या आश्रमात ते स्वतः तेथे असताना विविध पिकांना मैलाखत दिले जाई. आणखी अनेक संस्थांनी तसा उपयोग केला.

पण त्यापासून धान्यावर रोगरोई पसरण्याचे एकही उदाहरण पुढे आले नाही. हे किळसवाणे वाटू नये म्हणून काही ठिकाणी याला सोनखत हे नाव देण्यात आले आहे.

घाण निवारणाचा विधायक उपाय

“स्वर्ग” शब्दाने ज्या गुणांचा बोध होतो, त्यात स्वच्छता व पावित्र्य प्रमुख आहेत. तथापि सामान्य जनमत असे की स्वर्ग कुठेतरी दुसरीकडे शून्य वातावरणात आकाशाच्या पोकळीत असावा. तिथे फक्त जीव जंतू आत्मेच पोहचत असावेत. आम्हास त्या स्वर्गाचे वर्णन इथे करायचे नाही. आम्ही ज्या युग-निर्माण योजनेच्या योगे राष्ट्रात पुनश्च आध्यात्मिक जागृतीचा प्रयत्न करित आहोत, त्याचा हेतू मूलतः स्वर्गाची कल्पना प्रत्यक्ष पृथ्वीवर साकार करणे हा आहे, अन्यत्र कुठे परलोकाचा स्वर्ग निर्माण करणे नव्हे! आम्ही जेथे जेथे स्वर्गाचे विवेचन करू, तेथे त्याचा संबंध आपल्या मनुष्यसमाजासच “देव-समाज” बनविणे या संकल्पनेशीच असेल.

देवसमाजाची रचना

देवता जेथे राहतात तेथे साफ-सफाई, स्वच्छता, शुचिता, पवित्रता, सुगंध, सौंदर्य आणि निर्मळपणा हे गुण प्रामुख्याने प्रगट असतात. या गोष्टी जेथे असतील तेथे स्वाभाविकच प्रसन्नता, निरालस्यता, प्रेम, सद्भाव, सहयोग, सहकार्य, कर्मठता, सहिष्णुता, उदारता इत्यादी गुण सुद्धा असलेच पाहिजेत. जेथे हे गुण व्यापकपणे विद्यमान असतात, तेथे सुख, शांती, संतोष, समृद्धी व संपन्नता अनिवार्यपणे असणारच. आमच्या वैयक्तिक, सामाजिक, राष्ट्रीय

जीवनाचे सुद्धा ध्येय हेच आहे की, आम्ही सर्वांनी सुखी असावे, शांती-समाधानपूर्वक जीवन जगावे आणि आमच्या जीवनात कोणत्याच गोष्टीचा अभाव राहू नये.

तर मग पृथ्वीवर स्वर्गाचे अवतरण घडवायचा प्रारंभ सफाई नि स्वच्छतेपासून करू या. घाण मग ती शरीराची असो, कपड्यांची असो, घराची असो, ती उपेक्षणीय नाही. त्यामुळे मनुष्य जीवन अपवित्रच बनते. तथापि सामूहिक घाणीचे रूप तर जास्तच भयंकर असते. मल-मूत्राच्या समस्येस याच कारणाने सफाईच्या समस्येपेक्षा वेगळी करण्यात आली आहे. आमच्या देशात घाण पसरू न देण्याबाबतचे कर्तव्य लोक पालन करीत नाहीत. कुठेही लोक लघुशंका करतात, कुठेही शौचास बसतात. त्यातून रोग वाढतो, दुर्गंध वाढतो. त्याचबरोबर अप्रत्यक्षपणे त्रस्तता, गरीबी व निर्धनता सुद्धा हळूहळू वाढत जातात. म्हणून प्रत्येक नागरिकाने कर्तव्य पालनात कसर करू नये. एका माणसाचे अकर्तव्य सुद्धा सामाजिक दोषांना कारण ठरते. म्हणून सामूहिकपणे कर्तव्य-पालनावर आम्ही लक्ष द्यावे.

स्वच्छता आमचा स्वभाव व्हावा

लोकांनी आपापल्या स्वभावात व सवयीत बदल केला तर मल-मूत्राची समस्या फार कठीण वाटू नये. शहरात राहणाऱ्या सुविद्य जनांनी संडासांचा नियमित वापर करावा. इकडे-तिकडे गटारीत, दुकानांच्या खाली, बस स्टॅंडच्या आजू-बाजूस, प्लॅटफॉर्मच्या बिल्डींगच्या मागे, शहरात रेल्वे लाईन जाते त्या रूळात संडास व लघवी करू नये. शहरात तर त्यासाठी मुताऱ्या व संडास असतात.

रेल्वे स्टेशन, बस-स्टँडवर सुद्धा प्रवाशांसाठी शौचालयांची व्यवस्था असतेच. तिथेच लघवी वा संडासास जावे. बहुधा लोक त्यांचा शोध घेण्याची तसदी घेत नसतात. म्हणूनच इकडे-तिकडे कुठेही मल-मूत्र विसर्जन करतात. तसे न करण्याची शिस्त कटाक्षाने प्रत्येक नागरिकाने स्वतःस लावून घेतली पाहिजे.

स्त्रियांनी विचार करून कृती करावी

माता-भगिनी बालकांना गटारींच्या बाजूलाच संडासास बसवितात. त्यामुळे त्यांचा शौच उचलण्याचा, स्वच्छ करण्याचा त्रास वाचतो असे त्या मानतात. तथापि त्यांनी लक्षात घ्यावे की या घाणीच्या त्रासातून त्यांची मुलेही सुटू शकणार नाहीत. सौम्य व कोवळ्या शरीराच्या मुलांवरच रोगजंतू लवकर परिणाम करतात. थोडा सावधपणा ठेवून मुलांना सुद्धा संडासात नेले तर किती चांगले ! किंवा बाहेर बसवून त्यांचे मैलाचे खापर अशा जागी रिकामे करावे जेथून मेहतर उचलून नेऊ शकेल. असे करण्यात फार तसदी होणार नाही.

सामाजिक कार्यकर्त्यांचे कर्तव्य

शहरांची मल-मूल समस्या फार लवकर आटोक्यात आणता येईल. तथापि ग्रामीण खेड्यांची ही समस्या अधिक जटिल आहे. बहुतेक लोक अशिक्षित, अडाणी, पंपराप्रिय असल्याने लवकर तयार होत नसतात. तथापि युग-निर्माणाचे कर्मठ कार्यकर्ते याबाबतचे आवश्यक प्रशिक्षण व माहिती देण्यास कटिबद्ध होतील, तर ग्रामीण भागातही ही समस्या यथाशक्ती लवकर नियंत्रणात येईल.

सर्वांत प्रथम करायची गोष्ट म्हणजे लोकांना मल-मूत्र घाणीचे

होणारे दुष्परिणाम व रोगांचे ज्ञान देणे ही आहे. दुसरे काम म्हणजे मल-मूत्राची शेतीसाठी उपयुक्तता समजावून सांगणे. खतासाठी त्याचा प्रयोग करण्याकडे त्यांना वळविणे. हे दोन बौद्धिक कार्यक्रम संपन्न केल्यावर प्रत्यक्ष कृतीस लागावे, रचनात्मक कार्यक्रमाचे आंदोलन सुरू करावे.

त्याचा प्रथम टप्पा म्हणजे लोकांनी संडासासाठी शेतात जावे. तलावाच्या, गाव-विहिरीचा, गावाच्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना शौचास बसू नये. प्रत्येकाने संडासास जातांना सोबत खुरपी न्यावी आणि खड्डा तयार करून त्यात संडास करावी व त्यावर माती टाकून झाकावे. यामुळे मैला स्वाभाविकपणे निसर्गानियमाने उत्तम खतात रूपांतरित होतो.

वरून साधे छप्पर टाकून गावाजवळ योग्य अंतरावर सामूहिक संडास निर्माण करावे. संडासाचे चर इतके खोल असावे की एक संडासास एक वर्ष वा सहा महिनेपर्यंत खड्डा पुरेल. संडासास बसण्यासाठी लाकडाच्या दोन भक्कम पट्ट्या खड्ड्यावर योग्य अंतरावर ठेवाव्या. मधून मल विसर्जन करता यावे. आजू-बाजूस तट्टे लावावे म्हणजे एका जागी १०-१२ पुरुष वा १०-१२ स्त्रिया वेगवेगळ्या बसू शकतात.

लहान मुलांसाठी बादली संडास तयार करून ते घराच्या एकीकडे ठेवावे म्हणजे दुर्गंध पसरणार नाही. बसण्यासाठी खुर्ची समान व्यवस्था ठेवावी. मुलांनी संडास केल्यानंतर मातीने वा राखेने ते झाकण्याची तत्परता ठेवावी. त्यामुळे दुर्गंध पसरू नये.
